

MODERN HUKUK VE İSLAM'DA VATANDAŞLIK KAVRAMININ HUKUKÎ TEMELİ

Ali Aslan TOPÇUOĞLU*

ÖZET

Bir kişinin belirli devlete aidiyetini ifade eden vatandaşlık kavramının hukukî temelini ne olması gerektiği hususu ilk çağlardan itibaren toplumların meşgul oldukları konulardan birini oluşturmaktadır. Nitekim vatandaşlık kavramının tarihi gelişim süreci olarak ilk çağlarda din, vatandaşı yabancından ayıran en önemli faktör olmuş ve bu vatandaşlık vasfı, genellikle doğum yolu ile babadan çocuğa intikal etmiştir. “kan esası” na dayalı bu vatandaşlık anlayışından kesin olarak vazgeçilmesi, üç-dört yüzyıllık bir zamanı almıştır. Orta çağda da vatandaşlık, feodalite felsefesine uygun olarak toprağa bağlılığın bir ifadesi şeklinde ortaya çıkmıştır. Aslında bu devirlerde şahsın, doğduğu toprağın senyörüne bağlılığı, vatandaşlığın temelini teşkil etmiştir. Bu nedenle ilk devirlerde sadece “kan esası” na göre kazanılan vatandaşlık, “toprak esası”na bağlanmıştır.

İslâm hukuku literatüründe ise vatandaşlık anlamında bir kavram bulunmamaktadır. Ancak ilk dönemlerde bu kavramı ifade eden, “ehlüdâri”l-İslâm” veya “ehludârinâ”, sonraki kaynaklarda ise “tabiyyet” veya “cinsiyye” terimleri, devlete siyasî ve hukukî olarak bağlı bulunan insanları ifade etmek için kullanılmıştır. Modern devlet anlayışıyla kavramsal nitelikte çok daha belirginlik kazanmış olan vatandaşlık anlayışı, belirli bir tarihi gelişim sürecinden geçerek bugünkü halini almıştır.

Anahtar Kelimeler: Hukuk, İslam Hukuku, Roma Hukuku, Devlet, Vatandaşlık

THE LEGAL BASIS OF THE CONCEPT OF CITIZENSHIP IN MODERN LAW AND ISLAM

ABSTRACT

The matter what the legal basis of the concept of citizenship expressing one's belonging to a particular state must be constitutes one of the subjects that societies have dealt with since ancient times. Hence, the religion in ancient times as the historical development process of the concept of citizenship has become the most important factor distinguishing the citizen from the foreigner, and this quality of citizenship has generally transmitted from father to child through birth. Abandoning

* Yrd. Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı/ aatopcuoglu@hotmail.com

definitely this understanding of citizenship based on “blood tie” has taken three or four centuries. Citizenship in the Middle Ages emerged as an expression of loyalty to the land in accordance with the feudal philosophy. Indeed, in these ages the loyalty of the person to the master of the land, in which he was born, constituted the basis of citizenship. Thus, the citizenship obtained through only “blood tie” in early periods was transferred to “land tie”.

In the literature of Islamic law, there is not a concept meaning citizenship. Yet, the terms “ehlüdâri'l-İslam” or “ehludarinâ” expressing this concept in early periods, “tabîyyet” or “cinsiyye” in later sources were used to express those who were politically or legally tied to the state. Understanding of citizenship, which has got more prominence in the conceptual context through the understanding of modern state, has taken its current form passing through a particular historical development process.

Key Words: *Law, İslamicLaw, Roman Law, State, Citizenship*

GİRİŞ

Vatandaşlık, bir kişinin belirli bir devlete aidiyetini ifade eder. Bir devletin vatandaşlığına sahip olan kişi, vatandaşı olduğu devletin hakimiyeti altına girer ve o devletin hukukî korumasını elde eder. Aynı zamanda vatandaşlık kişiyi, vatandaşlığına sahip bulunduğu devletin nazarında da diğer devletin vatandaşı olan “yabancılardan” ya da hiçbir devletin vatandaşlığına sahip bulunmayan “vatansızlardan” ayıran hukukî bir durumdur¹. Vatandaşlık devletin varlığı ile beraber, devletin vazgeçilmez bir unsuru olarak kendisini kabul ettirmiştir. Ülkeden ülkeye kişilerin hareket serbestisini kabul eden modern anlayışın tesiriyle, ilk olarak geçen asırda “devlete ait olanlar” ile devlete yabancı olanlar” durumunu düzenlemek zarureti hissedilmiştir. Nitekim 18. yüzyılın sonlarında ve 19. yüzyılın başlarında vatandaşlık, kanunî düzenlemelerin konusu olarak ele alınmıştır. Bunun sonucunda da vatandaşlığın manası bugünkü hukukî hayatta kullanıldığı şekilde teşekkül etmiştir².

Vatandaşlığın bir şahısla bir devlet arasında mevcut bir bağ olması yönüyle³, her toplumun, sahip olduğu düzen gereği kimin kendi hukuk

¹ ERDEM, s. 3.

² NOMER, s. 4.

³ FİŞEK, *Vatandaşlık*, s. 3.

nizamına ait bulunduğu ve kimlerin toplumun kaderinde söz söyleme hakkına sahip olacağı meselelerini çözmek zorundadır. Bu bakımdan vatandaşlık bir şahıs topluluğunun bir ülkede bir hukuk düzenine göre yaşamaya başlamasıyla birlikte ortaya çıkmış bir kavramdır⁴. Bu kavramın devlet kadar eski bir mefhum olması tabiidir. Fakat ilk devirlerdeki vatandaşlık kavramı ile bugünkü vatandaşlık kavramı arasındaki fark, ilk devletlerle bugünkü devletlerin bünyeleri arasındaki farktan daha büyüktür⁵.

A.Vatandaşlık Kavramının Tarihi Gelişimi

1. Genel Olarak

Bir şahısla bir devlet arasında mevcut bir bağın söz konusu edilemeyeceği eski çağlarda ferdin, toplumun çekirdeğini oluşturan ailelerin birleşmesiyle gelişen topluluklara katılabilesinde din veya ırk gibi faktörler önemli rol oynamıştır⁶. Nitekim bu topluluklarda, dinî törene katılmaya yetkili olan fertler, toplumun üyesi sayılmıştır⁷. Örneğin; Atina ve Roma'da vatandaşlık hukukî olmaktan çok, dinî bir mahiyet arz etmiştir. Dolayısıyla sitenin dinî törenine katılmaya yetkili olan şahıslar, vatandaş sayılmışlardır⁸. Bu devirlerde vatandaşlığın dinî vasfı o kadar açıktır ki örneğin; Isparta'da⁹ kendi kusurları olmasa bile ibadete katılmayanlar, vatandaş vasfını derhal kaybetmekteydiler. Bu anlayış doğrultusunda ilk çağlardaki vatandaşları tarif etmek gerekirse, “*vatandaş, sitenin dinine sahip olan şahıstır*” demek yerinde olur¹⁰.

Söz konusu bu dönemlerde din, vatandaşları yabancıdan ayıran en önemli faktör olmuştur. Bu vatandaşlık vasfı, genellikle doğum yolu ile babadan çocuğa intikal etmiştir¹¹. Aslında bir yabancıya vatandaşlığa alınması, ilk devirlerde çok nadir olmuştur. Çünkü bir yabancıyı vatandaşlığa almak, onun dinî törene katılmasına izin anlamına geliyordu ki bu, ilahlara karşı bir

⁴ NOMER, s.5.

⁵ FİŞEK, *Vatandaşlık*, s. 3.

⁶ ULUOCAK, s. 1.

⁷ GÖĞER, s.14; AYBAY, s.6.

⁸ FİŞEK, *Vatandaşlık*, s. 3.

⁹ Isparta veya Sparta, yeni Yunanca'da Sparti, Yunanistan'da Peloponnesos Yarımadasının güney doğusunda, Eurotaş ırmağının sağ yakasında yer alan Lakonia İlinin (nomos) idare merkezi kent. Bkz. *AnaBritanica Genel Kültür Ansiklopedisi*, XIX, 590; *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, XXI, 10747; *Meydan Larousse*, VI, 140.

¹⁰ FİŞEK, *Vatandaşlık*, s.3.

¹¹ FİŞEK, *Vatandaşlık*, s.4; GÖĞER, s. 14.

saygısızlık ve küfür sayılmıştır¹². Bu açıdan “*kan esası*”, ilkel toplumlarda vatandaş olabilmenin ölçütü olmuştur¹³. Ancak “*kan esası*”, özellikle site hayatının ihtiyaçlarına uygun düşmemiştir. Site nüfusu arasında doğum ile vatandaş vasfını kazanamayanlar çoğunlukta kalmıştır. Örneğin, milattan önce ikinci yüzyılda Atina’da “*kan esası*”na dayanarak site vatandaşı olanların sayısı yirmi bin civarındadır. Buna karşın aynı tarihteki Atina’nın genel nüfusu yarım milyon dolayındadır. Bu gerçek, Yunan sitelerini ve Roma Devleti’ni “*kan esası*” dışındaki nedenlerle topluma üye olunabilmesi yani insanlar arasında hukukî eşitliğin sağlanabilmesi imkânlarını araştırmaya yöneltmiştir¹⁴.

“*Kan esası*”ndan kesin olarak vazgeçilmesi, üç-dört yüzyıllık bir zamanı almıştır. Milattan sonra 212 yılında çıkarılan ve “*Constitutio Antonia*” (veya *lex Antoniniano de civitate*) adı ile bilinen “*emirnâme*” ile “*kan esası*” yerine “*toprak esası*” benimsenmiştir¹⁵. İmparator Caracalla¹⁶’nın çıkardığı bu emirnâme, modern vatandaşlık konularına geçişin başlangıç noktasını meydana getirmektedir. Buradaki “*toprak esası*”, ikametgâha dayandırılmış ve buna bağlı olarak sürekli ikametgâhı ülkede bulunan herkes, Roma vatandaşı olmuştur¹⁷. “*Toprak esası*” zamanla gelişmiş ve ikâmet dışında doğum olgusuna da yer vermiştir. Dolayısıyla kişi, ülkesinde doğduğu devletin vatandaşlığını elde etmiştir. Bu nedenle “*toprak esası*” ikili bir yön kazanmıştır¹⁸.

Orta çağda da vatandaşlık, feodalite¹⁹ felsefesine uygun olarak toprağa bağlılığın bir ifadesi şeklinde ortaya çıkmıştır. Aslında bu devirlerde şahsın, doğduğu toprağın senyörüne²⁰ bağlılığı, vatandaşlığın temelini teşkil etmiştir.

¹² YÖRÜK, s. 117.

¹³ SEViÇ, s. 66; GÖĞER, s. 14.

¹⁴ GÖĞER, s. 14.

¹⁵ GÖĞER, s. 14. Ayrıca bkz. KOSCHAKER, s. 11, 79; KARADENİZ-ÇELEBİCAN, s. 151.

¹⁶ Bu yalnız bir lakaptır. Asıl ismi Antoninus’dur. Bkz. KOSCHAKER, s. 11.

¹⁷ GÖĞER, s. 14; KOSCHAKER, s. 11; KARADENİZ-ÇELEBİCAN, s. 151.

¹⁸ GÖĞER, s. 14.

¹⁹ Feodalite, Batı Avrupa’da IX, Yüzyıldan XIII. Yüzyıla kadar süren ve temelde fief’lik yapısına dayanan siyasal ve toplumsal düzene verilen ad. Bkz. *Meydan Larousse*, III, 569; *Büyük Larousse*, VI, 3058. Ayrıca bu kavram, derebeylik olarak da bilinir. Bkz. *Ana Britanica*, VII, 160. Fief: eskiden bir vasala bir senyörün verdiği toprak ya da bir başka mal. Bkz. *Büyük Larousse*VIII, 4092. Vasal: bir Senyöre sadakat ve görev borcuyla bağlı kimse. Bkz. *Büyük Larousse*, XXIII, 12114.

²⁰ Senyör; Mülk sahibi feodal. Bkz. *Meydan Larousse*, XI, 188. Ayrıca toprağı olan derebeyi veya Eski Fransa’da yüksek bir mevkisi olan soylu. Bkz. *Büyük Larousse*, XX, 10364.

Hakimiyet mefhumunun vatandaşlık mefhumuna müdahalesi bu devirde başlamış, böylelikle ilk devirlerde sadece “kan esası”na göre kazanılan vatandaşlık, mutlak denilebilecek bir surette “*toprak esası*”na bağlanmıştır. Bu durum, modern zamanlara kadar da devam etmiştir²¹. Feodalitenin zayıflaması ve monarşilerin güçlenmesi neticesinde de vatandaşlık, kralın şahsına bağlılık hâlini almıştır. Ancak devletlerarası ilişkilerin gittikçe gelişmesinin zarurî bir neticesi olarak, vatandaş ile yabancıların tâbi tutuldukları muâmele arasındaki farklar da hafifletilmiştir. Bununla birlikte, devletlerin dinî bağlardan sıyrılarak bugünkü devlet anlayışına uygun bir hale girmesi ile vatandaşlık mefhumu da günümüzdeki şeklini almaya başlamıştır²².

Eski hukuk sistemlerinde fazla önemli bir unsur gibi görünmeyen vatandaşlık, 1789 Fransız İhtilâlinde sonra milliyet kavramı ile yakın ilişkisi nedeniyle üzerinde durulan bir konu olmuştur²³. 19. yüzyıldan itibaren de hukuk düzenlemelerinde vatandaşlığa, modern anlamda bir kavram niteliği ile yer verilmeye başlanmıştır²⁴. Örneğin, *Erdoğan Göger*, “1842 tarihli Prusya Vatandaşlık Kanunu’nda, “vatandaşlık” deyiminin modern anlamda kullanıldığı ve bu konuda ifadesini bulan prensiplerin günümüz vatandaşlık kanunlarında da geçerli olduğunu ifade etmiştir”²⁵.

Bu faktörlerin yanı sıra, Avrupa ülkelerinin çoğunda mecburî askerlik hizmetinin kabul edilmesi, kimin vatandaş kimin yabancı sayılacağı meselesinin kesin olarak tespitinin gereğini o zamana kadar hissedilmemiş bir ciddiyetle ortaya çıkarmıştır²⁶. Diğer taraftan Fransız Medeni Kanunu’nun kabulü ile başlayan şahsın milli kanuna tabi olabilmesi için onun vatandaşlığının tereddüte meydan vermeyecek şekilde tespit edilmesini gerekli kılmıştır²⁷. Bu gibi sebepler dolayısıyla, 19. yüzyılın sonlarında bütün medenî ülkeler, vatandaşlık meselelerini açık şekilde hükme bağlayan kanunlar neşretmişlerdir²⁸. Buna bağlı olarak da vatandaşlığın manası bugünkü hukukî hayatta kullanıldığı şekilde ortaya çıkmıştır²⁹.

²¹ ALTUĞ, Yılmaz, *Devletler Hususî Hukuku*, İstanbul, 1973, s. 15.

²² FİŞEK, *Vatandaşlık*, s. 4.

²³ FİŞEK, *Vatandaşlık*, s.4; ALTUĞ, *Devletler Hususî Hukuku*, s. 9.

²⁴ ULUOCAK, s.1.

²⁵ GÖĞER, s. 15.

²⁶ FİŞEK, *Vatandaşlık*, s. 4.

²⁷ FİŞEK, *Vatandaşlık*, s. 5.

²⁸ FİŞEK, *Vatandaşlık*, s. 5.

²⁹ NOMER, s. 3.

2. İslâm Ülkelerinde

a. 1869 Tarihli Tâbiyeti Osmaniye Kanunnâmesi Öncesi

Devlet haline gelmiş her toplulukta bir “vatandaşlık” statüsü bulunması sebebiyle İslâm hukukunda da bir vatandaşlık statüsünün bulunması tabiidir. Hz. Muhammed tarafından Medine’de kurulan site devleti, ilk İslâm devleti kabul edilir. Ancak o zaman devletin sınırları, bugünkü anlamda titizlikle çizilmediğinden ve korunmadığından, ülkeye giren - çıkan vatandaşlar tabirini bugünkü manada anlamak mümkün olmamıştır³⁰. Diğer taraftan Medine Devleti’nin kuruluşu, İslâm’ın yayılmaya başlamasının öncesine rastlamaktır. Bu sırada, İslâm’ın yayılması ve insanlara tebliği, başlıca amaç kabul edildiği için insanlar arasında “vatandaş-yabancı” değil “Müslüman-gayrimüslim” ayrımının yapılması daha doğru kabul edilmiştir³¹.

Bu bağlamda vatandaşlık, İslâm ülkelerinde uzun zaman dinî esaslara bağlı kalmıştır. Kur’an’ın inanç ve ahlâkî yönleri yansira hukukî ilkeleri de vardır. İslâmiyet’in din ile devleti birbirine sıkı bağlarla bağlayan devlet telakkisi münasebetiyle³², İslâm’da din ve vatandaşlık kavramları içiçe girmiş, tüm Müslümanlar nerede olursa olsunlar tek, aynı İslâm ümmetine³³ mensup sayılmışlardır.³⁴Burada ümmet kavramı belli bir ülkeye değil, belli bir dine bağlılıkla oluştuğu için bugünkü anlamda vatandaşlık kavramından farklı bir yapıya sahiptir. Yani İslâm devleti vatandaşlığını oluşturan; müşterek ülke, dil, renk, doğum unsurları değil, inanç ve İslâm hükümlerini benimsemedir³⁵.

Emevîler ve özellikle Abbasîler döneminde devlet mefhumu, fiiliyatta yerleşmiş ve komşularla temaslar bugünkü şekline yaklaşmış olduğundan vatandaşlık statüsü de biraz daha açık biçimde ortaya çıkmaya başlamıştır³⁶. Nitekim hicri beşinci asrın ortalarından itibaren Abbasîlerin zayıflaması ile henüz vatandaşlık mefhumu değilse bile, milliyet hisleri doğmaya ve müstakil, birbirinden farklı Müslüman devletler kurulmaya başlamıştır. Aşağı yukarı bugünkü İran’ın olduğu yerde, Samaniler ve Gaznelilerle başlayan

³⁰ ARMAĞAN, s.191.

³¹ ARMAĞAN, s.191.

³² FİŞEK, *Vatandaşlık*, s. 5.

³³ Kaynağını Kur’an’dan alan(AI-i İmran, 110). Ümmet kavramı, belli vasıfta inanan insanlardan oluşan ve sorumlulukları tayin ve tespit edilen bir topluluktur. Bu grup aynı zamanda kamu menfaati adına hareket eden bir hisbe teşkilatı vazifesi görmektedir. Bkz. KÖSE, s.204.

³⁴ TURNAGİL, s. 81.

³⁵ BOZKURT, s. 148. Ayrıca, bkz. HAMİDULLAH, *İslâm’da Devleti İdaresi*, s. 392.

³⁶ ARMAĞAN, s.191.

bu hareket, müteakip asırlarda bir çok Müslüman devletin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Fakat bütün bu gelişmelere rağmen bu dönemde, vatandaşlık ve yerli ile yabancı arasındaki farklar henüz doğmamıştır³⁷. Zaten modern şekilde vatandaşlık statüsünün düzenlenmesi, 18. yüzyılın sonlarında ve 19. yüzyılın başlarında kanuni bir düzenlemenin konusu olarak ele alınmıştır³⁸.

Erdoğan Göğ'er'in tespitine göre, “*Osmanlı Devleti de, Roma Hukuku'ndan gelen ve 18. yüzyılın sonlarına kadar izlerine rastlanan ve ikametgâha dayanan “toprak esası”nın etkisi altında kalmıştır*”³⁹. İslâm dini nedeniyle devletin beşerî unsuru, Müslüman ve gayrimüslim olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Müslümanlar, dünyanın neresinde olursa olsun, Müslüman olmalarından dolayı, İslâm ülkesinin vatandaşlarıdır. Zimmîler⁴⁰ de zimmet anlaşmasının şartlarına uydukları sürece, İslâm ülkesinin kanunlarına tabi olmayı kabul ettiklerinden zimmet akdi gereğince İslâm ülkesinin vatandaşı sayılırlar. Müste'menler⁴¹ ise İslâm ülkesinde yabancı statüsündedirler ve *ehlüdâri'l- harb* diye yahut harbî şeklinde de anılırlar.⁴²

Tanzimat öncesi bütün Osmanlı Kanunnâmelerinde bu tabirleri görmek mümkündür⁴³. Bu bilgilerden hareketle denilebilir ki, Osmanlı hâkimiyeti altında yaşayan insanlar Osmanlı tebaasıdır. Osmanlı eşlerinin çocukları da, ülkede yaşamaları kaydıyla Osmanlıdır. Buna göre daimî ikametgâhı Osmanlı ülkesinde olan gayrimüslimler ise gayrimüslim tebaadır. Kişinin tebaa olabilmesinin kriteri, ülkede ikâmettir. Bu açıdan Osmanlı Devleti'nin tutumu batının vatandaşlık için feodalite devrinde benimsemiş olduğu ikâmet esasına uygundur. Ancak “*toprak esası*”, özellikle 18. yüzyılın sonlarında ihtiyacı karşılayamaz hale gelmiştir⁴⁴.

³⁷ FİŞEK, *Vatandaşlık*, s. 5.

³⁸ NOMER, s.4.

³⁹ GÖĞER, s.14.

⁴⁰ İslâm hukuku literatüründe anlaşma gereği İslâm devletinin vatandaşı olma hakkını kazanan gayrimüslimleri ifade etmek için kullanılan bir terimdir. Bkz. SERÂHSÎ, *Şerhu's-Siyer'i'l-Kebir*, I, 252.

⁴¹ İslâm ülkesi vatandaşı olmayıp geçici bir süre için izinli olarak İslâm ülkesinde bulunan yabancılarıdır. Bkz. MERGİNANİ, II, 445-446.

⁴² ZEYDAN, s. 22; KARAMAN, III, 247.

⁴³ CİN-AKGÜNDÜZ, II, 335.

⁴⁴ GÖĞER, s. 14.-15.

b. 1869 Tarihli Tâbiyeti Osmanîye Kanunnâmesi ve Sonrası

İslâm devletlerinde müşterek olan vatandaşlık anlayışı, Osmanlı Devleti'nin son devirlerine kadar değişmemiştir. Ancak Tanzimatla birlikte batıdaki gelişmelere paralel olarak, dil ve ırk bakımından farklı olan Müslüman guruplarında milliyet hissini ve millet-devlet fikrinin doğması ve kuvvetlenmesi, dinî düşünceden sıyrılmış bir vatandaşlık anlayışının İslâm ülkelerinde de yer almasına sebep olmuştur⁴⁵. Bu süreçte Osmanlı Devleti 'nde *Ra'iyye, Müslim, zimmî ve harbî* tabirleri yavaş yavaş terk edilmeye başlanmış ve yerlerini *tebe'a-i Devlet-i Aliyye ve ecnebî* gibi kavramlara bırakmıştır.⁴⁶ Bu dönemde Osmanlı Devleti, Prusya Vatandaşlık Kânunu'nu ile başlayan süreci yakından takip etmiş⁴⁷ ve buna bağlı olarak 1869 yılında, 1851 tarihli Fransız Vatandaşlık Kanunu'nun etkisiyle "*Tâbiyeti Osmanîye Kanunnâmesi*"ni neşretmiştir⁴⁸. Belirtilen kanun, Avrupa hukuklarının vatandaşlık alanında benimsedikleri genel prensiplere uyarak bu alandaki yolsuzlukları önlemek ve devletin siyasî, idarî ve ictimâî birliğini sağlamak amacıyla yönelmiştir⁴⁹. Gayrimüslim tebanın kapitülasyonlarla yabancı ülke vatandaşlarına tanınmış hak ve ayrıcalıklardan yararlanma teşebbüsü, hatta Osmanlı topraklarında yaşamaya devam ettikleri halde yabancı ülkelerin vatandaşlığına geçmeleri ve bunların sayılarının giderek artması⁵⁰ üzerine hazırlanmıştır. İslam dünyasında ilk vatandaşlık düzenlemesi olan bu nizamname,⁵¹ İslâm hukukunun din kıstasına dayanan vatandaşlık kavramı yerine, modern vatandaşlık esasına dayanmaktadır⁵².

Tabiiyeti Osmanîye Kanunnâmesi, yeni fikirlere yer vermiştir ve dokuz maddeden ibarettir. Ayrıca aslî vatandaşlığın kazanılmasında "*kan esası*"nı kabul etmiştir. Nitekim kanunun birinci maddesinde; vatandaşlık, babadan çocuğa intikal eden bir vasıf olarak ele alınmıştır. Ayrıca bu kanun, "*toprak esası*"na gâyet az yer vermiştir. Kanunun ikinci maddesinde, Osmanlı ülkesinde doğanların rüşd çağına ulaştıktan itibaren üç sene içerisinde Osmanlı vatandaşlığını isteyebileceklerini, üçüncü maddesinde de rüşd yaşında olan bir

⁴⁵ FİŞEK, *Vatandaşlık*, s. 5.

⁴⁶ CİN-AKGÜNDÜZ, II, 335.

⁴⁷ GÖĞER, s. 15.

⁴⁸ FİŞEK, *Vatandaşlık*, s. 6.

⁴⁹ GÖĞER, s. 15. Ayrıca bkz. ALTUĞ, *Devletler Hususî Hukuku*, s. 62.

⁵⁰ ÜÇÖK-MUMCU-BOZKURT, s. 289.

⁵¹ ERDEM, s.31.

⁵² ÜÇÖK-MUMCU -BOZKURT, s. 289.

yabancı, Osmanlı ülkesine aralıksız beş yıl ikâmet ederse, hariciye nezâretine vereceği bir dilekçe ile vatandaşlık talebinde bulunabileceğini ve dokuzuncu madde ise Osmanlı ülkelerinde bulunan şahısların yabancı vasıfları sabit oluncaya kadar Osmanlı tebaası sayılacaklarını hükme bağlamıştır⁵³. Ayrıca bir başka devletin tabiiyetine geçiş, Babiâli'nin iznine bağlanmıştır.⁵⁴

“*Tabiiyeti Osmaniye Kanunnâmesi*”ni Erdoğan Göger; “*Yetersiz ve milletlerarası gelişmelerin de gerisinde kalmıştır*”⁵⁵ şeklinde değerlendirirken; Hicri Fişek; “*Belki mükemmel değil, ancak neşredildiği zamana göre fevkâlâde bir vesika olduğunu ve İslâm dünyası için vatandaşlık hukuku sahasında bir dönüm noktası teşkil ettiğini*” ifade etmiştir. Kanunun yürürlükte kalma süreci dikkate alındığında, dönemin ihtiyaçlarını karşılaması ve vatandaşlık alanında sonraki dönemlere örneklik etmesi bakımından önemli bir düzenleme olduğu da bir gerçektir. Bu kanun, Osmanlı Devleti'nin yıkılmasına kadar ve bunu müteakiben yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında ülkemizin vatandaşlık hukukunu düzenleyen kanun olarak yürürlükte kalmıştır⁵⁶. Altmış yıl yürürlükte kalan bu kanun, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk vatandaşlık kanunu olan 23 Mayıs 1928 tarihli ve 1312 sayılı “*Türk Vatandaşlık Kanunu*”na yerini bırakmıştır⁵⁷.

1312 sayılı Türk Vatandaşlık Kanunu da “*Tabiiyeti Osmaniye Kanunnâmesi*”ne nazaran daha farklı ve kapsamlı⁵⁸ olmasına rağmen bazı önemli kusurları da bünyesinde taşımıştır. Örneğin; uzun savaşlardan sonra kurulan cumhuriyetin az olan nüfusu arttırmak fikrinin kanuna hâkim olması, devlet ile fert arasındaki vatandaşlık bağı düzenlenirken ferdi çıkarların devletin çıkarlarına fedâ edilmesi, ayrıca kanun koyucunun benimsediğini iddia ettiği genel prensiplerle çelişki halinde bulunan hükümler getirmesi gibi⁵⁹ Bu gibi eksikliklerden dolayı zamanla bu kanun da yeterli olmamış ve

⁵³ Bu kanunun metni içinde bkz. UNAT, s. 8-10; FİŞEK, *Vatandaşlık*, s. 189-191.

⁵⁴ ÜÇÖK-MUMCU -BOZKURT, s. 289.

⁵⁵ GÖĞER, s. 15.

⁵⁶ FİŞEK, *Vatandaşlık*, s.7.

⁵⁷ GÖĞER, s. 15, UNAT, s. 267; ERDEM, s.32.

⁵⁸ Onyed maddeden oluşan Türk Vatandaşlık Kanunu'nun, Tabiiyeti Osmaniye Kanunnâmesi'nden ayrıldığı en önemli hususlar; toprak esasına yer vermesi, evlilik dışı çocukların tabiiyetleri hakkında hüküm ihtiva etmesi ve tekrar tabiiyete girişi düzenlemesidir. Telsik, evlenme, izin ile tabiiyetten çıkma ve iskât gibi Osmanlı kanununda yer almış olan bazı müesseseler yeni kanunda biraz daha detaylı olarak ele alınmıştır. Ayrıca kanun, dinî ve ırkî esaslardan tamamen sıyrılmıştır.(Türk Vatandaşlık Kanununun metni için bkz. FİŞEK, *Vatandaşlık*, s.230-234; UNAT, s.196-200.

⁵⁹ Bu eleştiriler için bkz. UNAT, s. 192-196 ve s. 267-268.

Türkiye Cumhuriyeti'nin ikinci vatandaşlık kanunu olan 22 Mayıs 1964 tarihli ve 403 sayılı kanunla yürürlükten kaldırılmıştır⁶⁰. 403 sayılı bu kanun, geniş ölçüde 29 Ekim 1952 tarihli “İsviçre Vatandaşlığı'nın Kazanılması ve Kaybı Hakkında Federal Kanun”dan esinlenerek hazırlanmıştır⁶¹. Belirtilen bu kanun da kırk beş yıl gibi uzun bir süre yürürlükte kaldıktan sonra yerini halen yürürlükte bulunan 29 Mayıs 2009 tarih ve 5901 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu'na bırakmıştır⁶².

B. Vatandaşlık Kavramı

1. Türk Vatandaşlık Hukukunda

Yukarıda da belirttiğimiz gibi vatandaşlık kavramının tarifi, tarihi süreç içerisinde tarifi yapanın bu mefhumu vermek istediği manaya uygun bir şekilde yapıla gelmiştir. Onun için vatandaşlık, bazen bir aileye, bazen bir dine, bazen bir ırka ve zamanla bir krala bağlılık şeklinde ifade edilmiştir. Günümüzde ise bir devlete bağlılık şeklinde tanımlanmaktadır. Biz şimdi kısaca bu tarif üzerinde durmak istiyoruz.

a. Tanımı

Vatandaşlık, bir şahsı belirli bir devlete bağlayan hukukî ve siyasî bir bağlıdır⁶³. Vatandaşlık statüsü ile ilgili şartlar, devletçe tek taraflı olarak tespit edilir⁶⁴. Bu nedenle vatandaşlığın kazanılması idare hukuku bakımından bir şart işlemi niteliği taşımaktadır. Dolayısıyla vatandaşlığın kazanılması işleminin mahiyeti, devletin üstün iradesiyle daha önceden belirtilmiş olduğu statüye şahsın dahil olmasından ibaret bulunmaktadır⁶⁵.

Devlet ile bireyler arasındaki vatandaşlık ilişkisi, hukukî ve siyasî bakımlardan çeşitli sonuçlar doğurur. Vatandaşlık ilişkisinin en temel anlamı, bu ilişkiye taraf olan şahısların vatandaşı oldukları devletin siyâsî otoritesine ve hukuk düzenine bağlanmalarıdır. Vatandaşlık ilişkisinin diğer yanını teşkil eden devlet ise, başta siyasî himaye olmak üzere, vatandaşları olan kişilere bir takım haklardan yararlandırma yükümlülüğü altına girer⁶⁶.

⁶⁰ GÖĞER, s. 16; Ayrıca 403 sayılı Kanunun metni için bkz. GÖĞER, s. 191-206.

⁶¹ İsviçre Vatandaşlık Kanunu Tercümesi için bkz. FİŞEK, *İsviçre Tabiiyetinin İktisabı ve Kaybı Hakkında Federal Kanun*, s. 755-769.

⁶² ERDEM, s. 32.

⁶³ SEVİĞ, s. 53. BERKİ, I, 15; GÖĞER, s.5-6.

⁶⁴ BERKİ, I, 17; FİŞEK, *Vatandaşlık*, s. 12; UNAT, s. 19; GÖĞER, s. 6-7.

⁶⁵ TÜRÇAN, s. 66.

⁶⁶ BERKİ, I, 16; Ayrıca bkz. ULUOCAK, s. 4.

b. Terminoloji

Vatandaşlık kavramının ifade ettiği anlam, özellikle Avrupa ülkelerinde 19. yüzyıldan itibaren kullanılmaya ve modern terminolojide belirlemeye başlamıştır⁶⁷. Monarşi ile idare edilen devletlerde, uzun süre vatandaşlık hukuku sahasında vatandaş ile hükümdar arasındaki ilişkiden hareketle, “*Teb’a Hukuku*”, “*Tabîiyet*” veya “*Teb’a*” tabirleri kullanılmıştır⁶⁸. Ayrıca bir devlete bağlılığı belirten tabirlerin vatandaşlık hukuku alanında kullanılması nispeten yenidir. Bununla beraber, bugün bile vatandaşlığı ifade eden tabirler arasında farklar görülmektedir. Ancak bu farklar, terminolojik bir öneme sahip olup, hepsi içerik bakımından modern vatandaşlık hukuku anlayışında bir devlete aidiyeti ifade eder⁶⁹.

Türk Vatandaşlık Hukuku terminolojisinde de aynı gelişmeyi tespit etmek mümkündür. Örneğin, 1869 tarihli “*Tâbiyyet-i Osmaniye Kanunnâmesi*”nde “*teb’a ve tâbiyyet*” tabirleri⁷⁰ kullanılmış olmasına karşın, 1929 yılında yürürlüğe giren 1312 sayılı Türk Vatandaşlık Kanunu’nda hem *teb’a* hem de vatandaşlık terimleri kullanılmıştır⁷¹. Halen yürürlükte bulunan 29 Mayıs 2009 tarih ve 5901 sayılı “*Türk Vatandaşlığı Kanunu*”nda ise sadece “*vatandaşlık*” terimi yer almaktadır⁷².

Bu ifadelerden çıkarılan sonuç: Türk Vatandaşlık Hukuku yönünden, “*teb’a ve vatandaş*” veya “*tâbiyyet ve vatandaşlık*” kavramları aynı anlamları içermektedir. Bu nedenle birinin diğerinin yerine kullanılması herhangi bir karışıklığa yol açmaz⁷³. Hâlbuki batı dillerinde bu ifadelerin yerine kullanılan kelimeler karışıklığa neden olmaktadır. Nitekim batı dillerinin çoğunda tâbiyyet kelimesinin karşılığı olarak Lâtince “*natio*”⁷⁴ kökünden gelmiş olan kelimeler kullanılmaktadır. Örneğin; bu kavram, Fransızca’da “*nationalite*”, İngilizce’de “*nationality*” İtalyanca’da “*nazionalite*” İspanyolca’da “*nacionalidad*” ve Almanca’da bazen “*nationalität*” kelimeleri ile ifade edilmektedir⁷⁵. Bu

⁶⁷ NOMER, s. 15.

⁶⁸ AYBAY, s.6.

⁶⁹ NOMER, s. 16.

⁷⁰ ULUOCAK, s. 15; Ayrıca bkz. NOMER, s. 16.

⁷¹ GÖĞER, s.3; Ayrıca bkz. NOMER, s. 16; ULUOCAK, s. 15.

⁷² NOMER, s.55. Ayrıca 5901 sayılı ve 29.5.2009 tarihli Türk Vatandaşlık Kanunu metni için bkz. NOMER, s.193-202.

⁷³ NOMER, s.16.

⁷⁴ HASAN SIRRI, s. 32.

⁷⁵ FİŞEK, *Vatandaşlık*, s. 10-11; AYBAY, s.6.

tabirler, bir devlete bağlılıktan ibaret olan tâbiyeti gösterdiği gibi bir millete mensubiyeti ifade eden milliyet mefhumunu da ifade etmektedir. Birbirine yakın iki kavramın aynı kelime ile ifadesinin ortaya çıkardığı zorluklar ise açıktır⁷⁶.

Dilimizde de aynı zorluklar ve bundan doğan hatalar bizzat tâbiyet kelimesi sebebiyle değil, bir ırka veya bir dine mensubiyeti ifade ettiğimiz zaman karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, Türkiye'deki Rumlarla Yunanistan'daki Türkler'in Lozan Anlaşması gereğince mübadele edildiklerini söylemek yanlıştır. Bu bakımdan zikredilen anlaşmada, doğru tabirler kullanılmış ve Türkiye'deki Rum Ortadoks dininden Türk teb'ası ile Yunanistan'daki Müslüman Yunan teb'asının mübadele edilecekleri hükme bağlanmıştır⁷⁷. Aynı şekilde Bulgaristan'dan ve Yugoslavya'dan gelen Türk muhacirlerden bahsedildiği zaman da aynı hata yapılmaktadır. Zira zikredilen muhacirler genellikle Bulgar ve Yugoslav tâbiyetinde bulunmaktadır. Bunlara Türk vasfının verilmesi, ırk bakımından Türk olmaları ve bazen de Müslüman olmaları dolayısıyladır⁷⁸. Söz konusu bu ifadeler kavramsal olarak değerlendirildiği zaman şu sonuca ulaşmamız mümkündür: Bir devlete tâbiyet bağı ile bağlı şahsa teb'a ve onunla aynı anlama gelirmişçesine vatandaş denilmektedir⁷⁹.

c. Tâbiyet-Vatandaşlık Ayrımı

Türk Vatandaşlık Hukuku yönünden, “*teb'a ve vatandaş*” veya “*tâbiyet ve vatandaşlık*” kavramları aynı anlamları içermektedir. Bu nedenle birinin diğerinin yerine kullanılması herhangi bir karışıklığa yol açmamakla birlikte⁸⁰tâbiyet ve vatandaşlık eş anlamlı iki terim de değildir. Aslında tâbiyet, vatandaşlığı kapsamaktadır⁸¹. Tâbiyet, kişileri ve şeyleri devlete bağlayan bağıdır. Bu tarifte kullanılan “*şey*” den maksat, hava ve deniz gemileridir.⁸² Vatandaşlık ise gerçek kişileri devlete bağlayan bir bağıdır⁸³. Dolayısıyla “*tâbiyet*” üst kavram, “*vatandaşlık*” ise alt kavramdır. Bu manâda vatandaşlık ile yurttaşlık eş anlam taşımaktadır. Üst kavram olan

⁷⁶ FİŞEK, *Vatandaşlık*, s. 11; GÖĞER, s. 2.

⁷⁷ FİŞEK, *Vatandaşlık*, s. 11.

⁷⁸ FİŞEK, *Vatandaşlık*, s. 11.

⁷⁹ BERKİ, I, 16; AYBAY, s.6.

⁸⁰ NOMER, s.16.

⁸¹ GÖĞER, s. 3; Ayrıca bkz. BERKİ, I, 16; FİŞEK, *Vatandaşlık*, s. 12.

⁸² ALTUĞ, *Devletler Hususî Hukuku*, s. 10; GÖĞER, s. 6.

⁸³ BERKİ, I, 15-16; FİŞEK, *Vatandaşlık*, s.12.

tâbiyet, gerçek kişi ve şeylerin yanında tüzel kişileri de kapsamaktadır⁸⁴.

Vatandaş, ülkedeki hukuk düzeninin tanıdığı bütün haklardan faydalanan gerçek kişidir. Vatandaşlık bütün haklardan örneğin siyasî haklardan faydalanmayan sömürge halkını kapsamamaktadır. Siyasî haklardan istifade edemeyen sömürge halkı teb'a olduğu halde vatandaş değildir. Vatandaşlık, sadece hukuk düzeninin tanıdığı bütün haklardan faydalanan gerçek kişileri içine almaktadır⁸⁵. Tâbiyet ise hem teb'ayı hem de vatandaşı kapsamaktadır⁸⁶.

d. Türk Vatandaşlığının Kazanılması

Beşerî hukuk sisteminde vatandaşlık, iki kısma ayrılır: Bunlardan biri "*aslî vatandaşlık*"tır ki, bireyin doğumla elde ettiği vatandaşlıktır. "*Kan ve toprak esası*"na dayanır⁸⁷. 1982 Anayasası'nda, doğumla kazanılan aslî vatandaşlıkta esas itibarıyla kan bağımlı kabul etmiştir. Buna göre Türk baba ile Türk annenin çocuğu nerede doğarsa doğsun, Türktür(md.66/1). Yabancı babadan ve Türk anneden olan çocuğun vatandaşlık durumu kanunla düzenlenir(md.66/2) hükmü ise 3.10.2001 gün ve 4709 sayılı yasa ile "*Türk babanın veya Türk annenin çocuğu Türktür*" şeklinde değiştirilerek Türk vatandaşlığının kapsamı genişletilmiştir⁸⁸. Vatandaşlığın belirlenmesinde farklı ilkeler vardır. "*Kan esası*"na göre çocuk, doğduğu ülkeye bakılmaksızın, ana-babası veya bunlardan birinin tâbiyetini kazanır. "*toprak esası*"na göre ise çocuk, ülkesinde doğduğu devletin tâbiyetini alır⁸⁹. Diğeri ise kişinin sonradan elde ettiği vatandaşlığı⁹⁰ ifade eden "*müktesep vatandaşlık*"tır. Bu, şahsın doğumdan sonra ve doğum olayı dışındaki bir nedenle vatandaşlık kazanabilmesi esasını getirmektedir⁹¹. Müktesep vatandaşlığa yol açan nedenler birbirinden farklıdır. Bu çeşit vatandaşlığın kazanılması, telsik⁹²,

⁸⁴ GÖĞER, s.3.

⁸⁵ GÖĞER, s. 3; BERKİ, s. 16.

⁸⁶ BERKİ, I, 16.

⁸⁷ BERKİ, I, 17; SEVİĞ, s. 65; FİŞEK, *Vatandaşlık*, s. 12; GÖĞER, s. 16-17; ALTUĞ, *Devletler Hususî Hukuku*, s. 14.

⁸⁸ BİLGE, s.125-126.

⁸⁹ BERKİ, I, 41; FİŞEK, *Vatandaşlık*, s. 13-14; GÖĞER, s. 17.

⁹⁰ BERKİ, I, 17; GÖĞER, s. 20; ALTUĞ, *Devletler Hususî Hukuku*, s. 16.

⁹¹ GÖĞER, s. 20; ALTUĞ, *Devletler Hususî Hukuku*, s. 16.

⁹² Telsik: Bir şahsın, mensup olmadığı bir devletin vatandaşlığını talep etmesi ve bu devletin mevzuatının tespit ettiği şartlara uygun olarak vatandaşlığını kazanmasıdır. (FİŞEK, *Vatandaşlık*, s. 52. Ayrıca bkz. SEVİĞ, s. 91; ALTUĞ, *Devletler Hususî Hukuku*, s. 16; OVACIK, s.254.

evlenme, evlât edinme ve muhaceret⁹³ gibi iç hukuk kaideleri ile tanzim edildiği gibi, arazi terk ve ilhâkı⁹⁴ ile ahâli mübadelesi⁹⁵ gibi devletlerarası anlaşmalara da konu olabilir⁹⁶.

e. Türk Vatandaşlığının Kaybı

Vatandaşlık hukukundaki temel ilkelerin ve milletlerarası sözleşmelerin ortak hedefi, vatansızlığın önlenmesi ve hiç kimsenin keyfi olarak vatandaşlığından yoksun bırakılmamasıdır. Bu bağlamda vatandaşlık kanunları, hem vatandaşlığın kişinin iradesi ile kaybı hallerini, hem de kişinin iradesi dışında, devlet tarafından tek taraflı olarak sona erdirilmesi hallerini bir arada kabul eden düzenlemelere sahiptirler⁹⁷. Vatandaşlığı kazanmada yer alan kan esaslı, toprak esaslı, telsik gibi yerleşmiş müesseselere vatandaşlığın kaybı halinde rastlanmaz⁹⁸.

Vatandaşlığın kaybı nedenleri olarak hukukçular farklı sebepler ileri sürmüşlerdir⁹⁹. Ancak yürürlükte bulunan 5091 sayılı Türk vatandaşlığı Kanunu, Türk vatandaşlığının kaybı hallerinin, “*Türk vatandaşlığının yetkili makam kararı ile kaybedilmesi*” ve “*Türk vatandaşlığının seçme hakkı kullanılarak kaybedilmesi*” olmak üzere iki ana başlık halinde düzenlemiştir. Kanun’a göre, Türk vatandaşlığı, yetkili makam kararı veya seçme hakkının kullanılması ile kaybedilir(mad.3)¹⁰⁰.

2. İslâm Hukukunda

Kavramsal çerçevesini çizdiğimiz vatandaşlık kavramı, İslâm hukuku literatüründe tanınmış ve vatandaşlıkla ilgili konular ilk devirlerden itibaren İslam hukukçuları tarafından inceleme konusu olmuştur. Nitekim vatandaşlık,

⁹³ Muhaceret; Bir şahsın geri dönmek üzere vatanını terk edip yabancı bir ülkeye yerleşmek niyetiyle gitmesidir. Bkz. FİŞEK, *Vatandaşlık*, s. 75; BERKİ, I, 83; GÖĞER, s. 84; OVACIK, s.178.

⁹⁴ Arazi İlhakı: Muayyen bir arazi parçası üzerine meydana gelen hakimiyet değişikliğinde halk orayı terk eden devletin vatandaşlığını kaybederek, ilhak eden devletin vatandaşlığını kazanır. Bkz. BERKİ, I, 90; GÖĞER, s. 92-93; FİŞEK, *Vatandaşlık*, s. 96-97.

⁹⁵ Ahali Mübadelesi: Bir devletin vatandaşı olan bir grup halkın, diğer bir devletin vatandaşı olan bir grup halk ile değiştirilmesidir. Bkz. BERKİ, I, 102; FİŞEK, *Vatandaşlık*, s. 105; GÖĞER, s.98.

⁹⁶ BERKİ, I, 103; FİŞEK, *Vatandaşlık*, s. 97-108; GÖĞER, s. 97.

⁹⁷ Daha geniş bilgi için bkz. ERDEM, s. 197-198.

⁹⁸ GÖĞER, s. 104.

⁹⁹ GÖĞER, s. 104.

¹⁰⁰ ERDEM, s.199.

ilk dönemlerde “*ehlüdâri'l-İslâm*” yani “*İslâm ülkesi vatandaşı*”¹⁰¹ terkihiyle, sonraki kaynaklarda ise “*tabîyyet*”¹⁰² veya “*cinsiyye*”¹⁰³ kavramlarıyla ifade edilmiştir. Bu kavramlarla, İslâm devletine siyasî ve hukukî olarak bağlı bulunan insanlar kastedilmiştir¹⁰⁴. Buna paralel olarak İslâm hukukçuları, siyasî ve hukukî yönden devlete bağlı bulunan şahıslar ile yani vatandaşlar ile yabancıları göstermek üzere bir kısım terimler de kullanmışlardır. Buna göre, İslâm devletinin vatandaşı olan şahısların tümü, Müslüman ya da gayrimüslim ayrımı yapılmaksızın “*ehludari'l-İslâm*”¹⁰⁵ ya da “*ehludârinâ*” (ülkemiz ehli) terimleri ile ifade edilirken, özel olarak da gayrimüslim vatandaşlara, zimmet anlaşmasının tarafı anlamında “*ehlü'z-zimme*” denilmektedir¹⁰⁶. Diğer taraftan İslâm devletinin vatandaşı olmayan ve İslâm ülkesinde de anlaşmalı olarak bulunmayan yabancıları ifade etmek üzere ise, “*ehludâri'l-harb*” yani harb devleti vatandaşı terimi kullanılmıştır¹⁰⁷.

İslâm hukukçuları İslâm ülkesini bir bütün kabul ettikleri gibi¹⁰⁸ teoride tüm Müslümanları tek bir devletin vatandaşları olarak telakki etmişler ve bu nedenle de “*yabancı Müslüman*” kavramını karşılayacak herhangi bir terim, dönemin şartları içinde ihtiyaç duyulmadığı için, doğmamıştır. Bununla birlikte uygulamada Müslüman devletlerin söz konusu ayrımı yaptıkları anlaşılmaktadır. Nitekim 14 Şubat 1331 tarihli bir fetvahâne-i Ali Mazbatası'nda Osmanlı Devleti vatandaşı olmayan Müslümanlar “*Ecnebi*” tabiri ile gösterilmektedir: “... *Zevcenin aczi derkâr ve âtidegaybetten avdet ederek ondan istihsal olunur ümidiyle müddet-i medide zevcenin taayyüşüne kâfi mebaliği ikraz eden kimse bulamayacağı aşikâr bulunduğu cihetle bu ahval zevcenin azim zararını müeddi olmakla beraber asr-ı hazırda her devlet tebeasından Müslümanlar müsâferet ve ticaret tarikiyle muvakkaten memâlik-i islâmiyye gelerek devlet-i aliye tebeasından bulunan kadınlarıyla izdivaç ettikten sonra zevcelerini bilâ nafaka velâmünfik bırakıp bir daha gelmemek üzere memleketlerine avdet etmekte oldukları kesirenmavâki olarak bu takdirde zevce için istihsal-i nafaka adimulimkân kalıp zevce vefatına değin*

¹⁰¹ SERÂHSÎ, *Mebûsât*, X, 62; KÂSÂNÎ, VII, 117.

¹⁰² ZEYDAN, s. 37 vd.; KARAMAN, III, 247.

¹⁰³ ZEYDAN, s. 57 vd.; UDEH, I, 307.

¹⁰⁴ KARAMAN, III, 247.

¹⁰⁵ SERÂHSÎ, *Mebûsât*, X, 62,115; KÂSÂNÎ, VII, 117.

¹⁰⁶ SERÂHSÎ, *Mebûsât*, X, 7-8.

¹⁰⁷ SERÂHSÎ, *Mebûsât*, X, 115.

¹⁰⁸ UDEH, I, 307.

*sefaletle imrar-ı zaman eylemektedir. Vakıa bu gibi ecnebiler ile izdivaçtan men edilmesi varid-i hatır olur ise de...*¹⁰⁹

Her ne kadar İslâm hukuku literatüründe devlet ile şahıslar arasındaki siyasî ve hukukî ilişkiyi belirten “vatandaşlık” anlamında bir tâbir bulunmuyor ise de, ifade ettiğimiz hususlar, İslâm hukukçularının ferdi, devlete bağlayan siyasî ve hukukî bir bağ anlamında vatandaşlık kavramını tanıdıklarını göstermektedir. Terimin bulunmaması, kavramın da mevcut olmadığını ve bilinmediğini göstermez; çünkü bir kavramın mevcudiyeti, onu karşılayacak bir sözcük veya bir tabirin var olması şartına bağlı değildir¹¹⁰. Bu tespitten, Fattal’ın vatandaşlık kavramının İslâm’da bilinmediği iddiasının¹¹¹ herhangi bir mesnedi olmadığı anlaşılmaktadır.

Modern dönemlerde Avrupa devletleri, XIX. yüzyılın sonuna kadar Hıristiyan olmayanlara vatandaşlık hakkı tanımamıştır. 1878 yılında Osmanlı Devleti ile İngiltere, Avusturya-Macaristan, Fransa, Almanya, İtalya arasında yapılan Berlin Antlaşmasına göre; dinî inançların farklı biçimlerde muamele görmesi yasaklanmıştır. Bu hüküm gereğince 1879’da Romanya, vatandaşlığı sadece Hıristiyanlara hasreden anayasanın 7.maddesini değiştirmek ve anayasasında yapacağı değişikliklerle medenî ve siyasî hakların kullanılmasında mezhep farkı engelini kaldırmakla yükümlü tutulmuştur¹¹².

a. Vatandaşlık Kavramının Hukukî Temeli

a1. Müslümanlar Açısından

İslâm hukuku, din kaynaklı bir hukuk sistemi olduğu için bunun bir inanç boyutu vardır. İslâm, inanç birliğinden dolayı Müslümanları bir tek ümmet kabul eder. Zira Kur’an-ı Kerim’in, Allah’tan vahiy getiren peygamberleri tasdik eden insanların tamamını kastederek¹¹³; “*İşte bu (topluluk) tek ümmet olarak sizin Rabbinizim, öyle ise bana kulluk ediniz*¹¹⁴” âyeti, bu kabulün ifadesidir. Bu husus, Hz. Muhammed’in Medine’de va’z ettiği ilk yazılı Anayasada¹¹⁵ da şu şekilde ifade edilmiştir: “...*Müslümanlar diğer insanlardan*

¹⁰⁹ CERİDE-İ İLMİYE, c. II, sy. 20, s. 353(MARDİN, s. 110-111’den naklen).

¹¹⁰ ZEYDAN, s. 61-62; KARAMAN, III, 247; Ayrıca bkz. GANNUŞI, s. 81-98.

¹¹¹ FATTAL, s.10.

¹¹² ARSAVA, s.4.

¹¹³ KARAMAN, III, 247.

¹¹⁴ ENBİYA, 21/92.

¹¹⁵ Yararlandığımız Kaynaklarda Medine Vesikası, ilk yazılı Anayasa olarak geçmesine rağmen çağımız hukuk tarihi araştırmacılarından *Gülnehal Bozkurt*: “siyasal iktidara bir kısıtlama ge-

ayrı bir ümmet (cami'a) teşkil ederler.”¹¹⁶“Ümmet” şeklinde ifade edilen bu birlik, başlangıçta bir inanç esasına dayanırken, daha sonra toplumun siyasî alanda teşkilatlanması ve devlet kurması ile siyasî bir nitelik kazanmıştır¹¹⁷.

Müslümanlar, İslâm inancını benimsemiş olmaları yönüyle, İslâm ümmetinin bir üyesi oldukları gibi, İslâm devletinin de vatandaşı sayılırlar. Dolayısıyla onların, İslâm toplumuna ümmet ve İslam devletine vatandaşlık bağlarının hukukî temelini, müşterek ülke, dil, renk veya doğum değil, “İslâm inancı” oluşturur¹¹⁸. Bu bakımdan, Müslüman bir kişi, İslâm hukukçularının ifadesine göre “ehludâri'l-islâm” yani İslam ülkesi vatandaşı kabul edilerek nerede olursa olsun- İslâm devletinin vatandaşı kabul edilir¹¹⁹. Buna göre Müslümanların yabancı bir ülkede yaşaması, vatandaşlık için bir engel teşkil etmez¹²⁰. Ayrıca Müslümanlar arasındaki idarî yapı itibarıyla bölünerek müstakil devletler halinde olmaları, onların İslam devleti vatandaşlığından istifade noktasında engel teşkil etmez¹²¹. Nitekim daru'l-harpte¹²² ikâmet eden bir Müslüman, daru'l-islâm'da yaşayan bir Müslümana vâris olabilir¹²³. Çünkü Müslümanlar arasında, memleketleri farklı olsa bile, teorik olarak dostluk, yardımlaşma ve dayanışma mevcuttur. Bu açıdan Müslümanların farklı devletlerin vatandaşlığında bulunmaları birbirine mirasçı olmalarına engel değildir¹²⁴.

Vatandaşlık, kişiyi ait olduğu devlette hak ve yükümlülüklerinin sahibi haline getirmektedir. Aynı şekilde vatandaşlık, kişinin ait bulunduğu

tirdiği, kişi kurallarını, güvenceleriyle birlikte belirlemediği için kavram kargaşasına yol açmamak için anayasa yerine “metin” deyiminin kullanılmasının daha yerinde olacağını” ifade etmiştir. Bkz. BOZKURT, s. 118.

¹¹⁶ İBN HİŞÂM, II,147; HAMİDULLAH, *Devletler Hukukunun Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle*, s.22; TUĞ, s.35.

¹¹⁷ ZEYDAN, s. 62.

¹¹⁸ TURNAGİL, s. 81

¹¹⁹ SERAHSÎ, *Mebûsât*, X, 62,115; KÂSÂNÎ, VII, 117.

¹²⁰ TURNAGİL, s. 81.

¹²¹ ZUHAYLÎ, s. 282.

¹²² Klâsik dönem İslâm hukukçuları, bir yerin ülke olarak kabul edilmesinde hâkim olan unsurun niteliğini göz önünde bulundurarak yeryüzünü temelde iki kısma ayırmışlardır. Buna göre; İslâm ahkâmının câri olduğu ülkeleri “dârulislâm”, bunların dışında kalan ülkeleri ise “dârulharb” kavramı ile ifade etmişlerdir. Ancak esas itibarıyla dârulislâm-darulharb ayrımı İslâm'ın temel kaynakları Kitâb ve Sünnet tarafından yapılmış değildir. Bkz. ZUHAYLÎ, s. 193.

¹²³ İBN ÂBİDÎN, V, 490; İBN KUDÂME, IX, 245.

¹²⁴ AKTAN, s.55.

devlet içerisinde kamu otoritesine iştirak ve toplum menfaatine hizmette bulunmak hakkını temin eden bir özelliğe sahiptir. Kişiyeye, ait bulunduğu devlette, topluluğun bir üyesi olarak seçmek, seçilmek ve hâkimiyet hakkına ilişkin vazifeler ifa etmek hakkını verir. Bunun yanında askerlik yükümlülüğü gibi hizmetlerin yapılması da vatandaşlığın getirmiş olduğu bir hak ve yükümlülüktür. Diğer taraftan vatandaşlık, devletler hukuku karakteri bakımından diplomatik himaye hakkını doğurmaktadır¹²⁵. Bu bağlamda her devlet, yabancı bir ülkede bulunan vatandaşının, o ülkenin yasama, yürütme veya yargı organlarından birinin tasarrufu sebebiyle uğrayacağı zararın giderilebilmesi için talepte bulunma hakkına sahiptir¹²⁶. Bu nedenle, İslâm inancını benimseyerek İslâm ümmetine dahil olan bir kişinin, siyasî ve hukukî anlamda tam vatandaş olabilmemesi yani İslâm devletinin, kendisine can ve mal güvenliği sağlayabilmesi veya diplomatik himaye altına alınabilmesi gibi vatandaşlık haklarını sunabilmesi için, İslâm ülkesinde ikâmet etmesi, düşman ülkesinde bulunuyor ise hicret etmesi gerekmektedir¹²⁷.

Müslüman olduğu halde İslâm devletine hicret etmeyenlere ise “*gayr-i mukim Müslümanlar*” denilmektedir¹²⁸. Bunlar, ilâhi kanunların muhatabı olmakla beraber buldukları ülkenin kanunlarına tabi olup, İslâm ahkâmının gereğine göre sorumlu tutulmazlar¹²⁹. Ayrıca “*iman edip de hicret etmeyenlere ise, hicret edecekleri zamana kadar, sizin onlara hiçbir şey ile velâyetiniz yoktur*”¹³⁰ ayetinde de ifade edildiği gibi, gayr-i mukim Müslümanlarla İslâm toplumu arasında dinî bir bağ olmakla birlikte siyasî ve hukukî bağ bulunmamaktadır. Bu nedenle yabancı bir ülkede yaşamakta olup İslâm dinine girmiş bir kişinin İslâm devletinin vatandaşı olabilmemesi, hicret etmesinin yanında mukim bir Müslüman vatandaş sayılabilmemesi için de en az on beş günlük bir ikâmet müddetinin geçmiş olması gerekmektedir¹³¹. Ancak günümüzdeki vatandaşlık anlayışında Müslüman bir kişi hangi devletin aidiyetinde yaşıyorsa o devletin vatandaşı kabul edilmektedir.

¹²⁵ NOMER, s. 3-4.

¹²⁶ MERAY, I, 640.

¹²⁷ HAMİDULLAH, “*İslâm’da Devletler Özel Hukuku*”, s. 159.

¹²⁸ HAMİDULLAH, *İslâm’da Devlet İdaresi*, s. 132.

¹²⁹ SERÂHSÎ, *Mabsût*, X, 15.

¹³⁰ ENFAL, 8/72.

¹³¹ HAMİDULLAH, *İslâm’da Devlet İdaresi*, s. 133.

a2. Gayrimüslim Vatandaşlar Açısından

Gayrimüslimlerin İslâm devletinin vatandaşları olduğuna dair Hz. Peygamber'in şu sözü oldukça anlamlı ve onların durumunu özetler niteliktedir: "...Lehlerimize olan şeyler onların da lehine; aleyhimize olan şeyler onların da aleyhinedir..."¹³²Bu anlamda Hz. Ali'nin de "Onlar bize, malları malımız, canları canımız...gibi olsun diye cizye veriyorlar" dediği nakledilmiştir¹³³. Bu doğrultuda İslâm hukukçuları da İslâm inancını benimsememelerine rağmen İslâm ülkesini vatan olarak seçen¹³⁴ ve İslâm devletinin kanunlarına uymaya razı olan gayrimüslimleri, vatandaş olarak kabul etmişlerdir¹³⁵. Ancak gayrimüslimler açısından vatandaşlık anlayışı dinî değil, hukukî bir temele dayanmaktadır¹³⁶. Bu açıdan gayrimüslimlerin vatandaş olmalarını sağlayan hukukî bir kurum olarak da "zimmî anlaşması" öngörülmüştür¹³⁷.

Buna paralel olarak İslâm, siyâsî ve hukukî bakımdan gayrimüslimlerin vatandaşlık ilişkisini kabul edip onları devletin beşerî unsuru içine dahil etmiştir¹³⁸. Ayrıca İslâm hukukçularının "Müslüman, daru'l İslâm ehlidir" sözleri, nasıl Müslümanın İslâm devletinin vatandaşı olduğunu ifade ediyorsa zimmîler için de "zimmî, dâru'l İslâm ehlidir" demeleri onların İslâm devletinin vatandaşı olduklarını göstermektedir¹³⁹. Bu çerçevede İslâm devletinin gayrimüslim vatandaşları, hiçbir gayrimüslim devlete siyâsî ve hukukî bağıllık iddiasında bulunmayacakları gibi, hiçbir devlet de onlar yerine velâyet iddiasında bulunamaz, onları himâye etmeye kalkışamaz¹⁴⁰. Çağımız İslâm hukukçularından *Abdulkadir Udeh'e* göre bunun esası, gayrimüslim vatandaşların İslâm ahkâmını iltizamı, bir başka ifadeyle İslâm hukukuna tâbi olmayı kabullenmeleridir¹⁴¹. Zira Hz. Peygamber döneminden günümüze kadar ki uygulamalar da gayrimüslimleri İslâm devletinin vatandaşları olarak kabul etme hususunda hiçbir problem çıkmadığını ortaya koymaktadır. Çünkü İslâm devletinin vatandaşı olmak için, Müslüman olma şartı söz konusu edilmemiştir¹⁴².

¹³² MÜSLİM, Cihâd, 2(V,140); TİRMİZİ, Siyer, I(IV,119).

¹³³ İBN KUDÂME, IX, 362.

¹³⁴ SERÂHSÎ, *Mebûsât*, X, 85.

¹³⁵ ZEYDAN, s.65; HAMİDULLAH, *İslâm'da Devlet İdaresi*, s. 394.

¹³⁶ ATAÖV, s.60.

¹³⁷ KÂSÂNÎ, VII, 110.

¹³⁸ TÜRÇAN, s.73.

¹³⁹ SERÂHSÎ, *Şerhu's-Siyeri'l-Kebir*, V, 2244-2245; ZEYDAN, s.63-64.

¹⁴⁰ ÖZEL, s. 229.

¹⁴¹ UDEH, I, 308.

¹⁴² HAMİDULLAH, "Hz. Peygamber Gayr-i Müslimlere Nasıl Davrandı? s. 231.

Bu bilgiler, gayrimüslim vatandaşların genel olarak hak ve yükümlülük bakımından İslâm devletinin Müslüman vatandaşlarına eşit olduklarını göstermektedir. Bazı siyasî haklardan mahrum bulunmaları ve bu kişilerin dinî hayat ile ilgili konularda Müslümanlardan farklı hükümlere tâbi olmaları onların vatandaşlıklarına zarar vermez. Nitekim günümüzde de devletler, kendi vatandaşlarının bir kısmını, çeşitli sebeplerle bazı haklardan mahrum etmektedirler ve bu durum onların vatandaşlıklarına hânel getirmemektedir¹⁴³. Öte yandan gayrimüslimlerin vatandaşlık statülerinin İslam hukuku bakımından temeli doktrinde tartışılmıştır¹⁴⁴. *Abdülkerim Zeydan*, bu statüye giren gayrimüslimleri ikiye ayırmış; anlaşma ile vatandaşlığa girenler için dayanağın, “*zimmet anlaşması*” olduğunu; diğer yollarla zimmî statüsünün kazanılmasının ise devlet irâdesinden ibaret bulunduğunu ileri sürmüştür¹⁴⁵. “*Zimmet anlaşması*”nın kabulünde de devletin iradesinin ağır bastığı göz önüne alınırsa, “*vatandaşlığa kabul*” konusunun devletin iradesine dayandığı ve hükümlerlik haklarına dahil olduğu söylenebilir¹⁴⁶.

b. Vatandaşlığın Kazanılması

b1. İslâm Dinine Girme

Kur'an'ın ifadesiyle İslâm'ı din olarak seçmiş bütün mü'minler bir ümmettir¹⁴⁷ ve birbirinin kardeşidir¹⁴⁸. Bu prensibe göre İslâm'ı benimsemiş kişi, ümmetin bir ferdi olarak kabul edilir. Böyle bir kimsenin İslâm toplumuyla arasındaki inanç bağı, Müslüman toplumun siyasî teşkilatlanmalarını tamamlayıp devlet kurduklarında, siyasî ve hukukî bir bağ halini alır¹⁴⁹. Müslüman olan bir kimsenin İslâm ülkesinin vatandaşı olabilmesinde doğum ve “*toprak esası*”nın etkisi yoktur. Buna göre dâruharpte doğan ve o toprak üzerinde ikâmet eden bir kimse, İslâm'ı din olarak kabullenmesiyle İslâm vatandaşı olmaya hak kazanır¹⁵⁰. Ancak vatandaşlığın tam ve etkin hale gelmesi

¹⁴³ ZEYDAN, s.63-65.

¹⁴⁴ Bu konuda görüş belirten İslâm hukuku bilginlerinden bir kısmı zimmilerin İslâm kanunlarına tabi olmayı kabul etmelerini, diğer kısmı ise ülkede süresiz olarak oturmalarını statü dayanağı olarak kabul etmişlerdir. Ancak zimmilere devlet kanunlarının uygulanması, bazı İslâm hukukçularına göre akdin sıhhat şartıdır. Bkz. İBN KUDÂME, IX, 360; Serâhsî'ye göre ise akdin hukuki ve tabii sonucudur. Bkz. *Mebcut*, X, 81.

¹⁴⁵ ZEYDAN, s. 66.

¹⁴⁶ KARAMAN, III, 250.

¹⁴⁷ ENBİYA, 21/92.

¹⁴⁸ HUCURÂT, 49/10.

¹⁴⁹ ZEYDAN, s. 62.

¹⁵⁰ TURNAGİL, s.81.

için İslâm toprağına hicret etme şartı aranır¹⁵¹. Bununla birlikte ikâmet etmekte olduğu yabancı ülkede bulunduğu sürece özellikle dinî konularda ve müttefik ülkenin aleyhine olmamak şartıyla İslâm devletinin himayesine mazhardır¹⁵². Aslında iman, kişileri İslâm devletinin aslî vatandaşı yapar. Bunun dışında bir şart aranmaz. Dolayısıyla bu konuda yetkili bir makamın onayına ihtiyaç duyulmaz. Şahısların bu vasfı devam ettiği sürece, vatandaşlık bağları da devam eder. Bu bağın ortadan kalkmasını gerektirecek bir sebep bulunmadığı sürece hiçbir makam, Müslüman olan bu kişiyi vatandaşlıktan çıkaramaz¹⁵³.

b2. Zimmet Anlaşması

Belirli bir arazi parçasının bir devlet hakimiyetinden diğer bir devlet hakimiyetine geçmesi “*arazi terk ve ilhakı*” sebebiyle orada yaşayan halkın vatandaşlıklarının düzenlenmesi zaruretini ortaya çıkabilir. Arazi terk ve ilhaklarında, ilhak edilen arazi parçası üzerinde yaşayan kişilerin vatandaşlık durumları genellikle ilhakı konu alan anlaşmalarda düzenlenir.¹⁵⁴ Dolayısıyla İslâm'ın hâkimiyetini kabul edenler ile İslâm ülkesine gelip, yerleşmek isteyenler, İslâm devletinin kabul etmesi halinde devlet ile aralarında yapacakları “*zimmet anlaşması*” adı verilen bir sözleşme ile İslâm devletinin vatandaşlığını kazanmış olurlar.¹⁵⁵ Vatandaşlık durumları düzenlenen kişiler, araziyi terk eden devletin vatandaşlarıdır. İlhak edilen arazi parçasında yaşayan diğer devlet vatandaşları, özellikle üçüncü şahıs durumunda olan devlet vatandaşları böyle bir düzenlemenin dışında kalır. Arazi terk ve ilhakında belirli bir arazi parçasının hâkimiyet değiştirmesi ve bunun sonucu olarak bu arazi parçası üzerinde yaşayanlar için bir vatandaşlık değişimi söz konusudur¹⁵⁶.

Arazi terk ve ilhakında prensip olarak bu arazi üzerinde yaşayanlara terk eden devlet ile ilhak eden devlet arasında vatandaşlıklarından birini seçme imkânı tanınır. Kişiye zorla vatandaşlık yükletilmemesi prensibinin bir tatbik şekli ibaret olan ve arazi terk ve ilhaklarında kullanılan seçme hakkı modern anlamda araziyi terk eden devlet vatandaşlarının, ilhak eden

¹⁵¹ HAMİDULLAH, *İslâm'da Devlet İdaresi*, s. 132.

¹⁵² ENFÂL, 8/72.

¹⁵³ KÂSÂNÎ, VII, 110.

¹⁵⁴ NOMER, s.168.

¹⁵⁵ SERÂHSÎ, *Mebûsât*, X, 78.

¹⁵⁶ NOMER, s.168-169.

devlet vatandaşlığını reddedebilmesini temin eden bir hak niteliğindedir¹⁵⁷. Fetih veya ilhak suretiyle İslâm ülkesine katılan topraklarda yaşayan ve orada kalıp, İslâm'ın hâkimiyetini kabul edenler ile İslâm ülkesine gelip, yerleşmek isteyenler, İslâm devletinin kabulü üzerine devlet ile aralarında yapacakları “*zimmet anlaşması*” adı verilen bir sözleşme sayesinde İslâm devletinin vatandaşlığını kazanmış olurlar. Bunlara da Müslüman vatandaşlar gibi *ehludâri'l-İslâm*” yani “*İslâm ülkesi vatandaşı*” denilmektedir¹⁵⁸. Zira İslam hukukunda bu vatandaşlık sözleşmesi, hukukî bir güvenceyi gerekli kılar, Müslüman olmaya eşdeğer hukukî bir statüyü ifade eder¹⁵⁹.

b3. Evlenme

Evlenme yoluyla elde edilen vatandaşlık, yetkili makam kararıyla sonradan kazanılmış bir vatandaşlıktır¹⁶⁰. İslâm hukukunda aile birliği içinde kadın, kocasına tâbidir¹⁶¹. Bu hüküm, vatandaşlık konusunda da geçerlidir. Zira anne, baba ve çocukların vatandaşlığı müşterek olmalıdır. Ailede vatandaşlığın tek olması birçok mahzuru önleyici niteliktedir. Nitekim evli kadının kocasının vatandaşlığından ayrı bir vatandaşlığa sahip olması, eşler arasındaki müşterek hayatın tabi olacağı hukuk bakımından ihtilaf doğurucu bir özelliğe sahiptir. Aile hayatında eşlerin aile birliği ve birbirleri karşısında sahip oldukları hak ve yükümlülükler bakımından her ikisinin de aynı vatandaşlık statüsünde olmaları gerekir. Aile hukukunda genellikle her birinin milli hukukları söz sahibidir. Doğabilecek kanun ihtilafları ancak aile ilişkilerinin tek bir kanuna bağlanması ile önlenebilir. Bu açıdan ile reisi koca olduğuna göre, eşinin de onun vatandaşlığını alması normaldir. Ayrıca ailenin tek bir vatandaşlığa sahip olması siyasî ve sosyal yönden ortaya çıkabilecek ihtilafları ve mahzurları da ortadan kaldırır¹⁶².

İslam hukukunda evlenme ile İslam ülkesi vatandaşlığının kazanılması sadece gayrimüslim kadınlar için geçerli bir durumdur. Müslüman bir kadın inanç birliği münasebetiyle zaten İslam ülkesinin vatandaşı kabul edilmektedir. Buna göre geçici statüde İslâm ülkesinde bulunan yabancı ülke vatandaşı olan gayrimüslim bir kadın, Müslüman veya gayrimüslim vatandaş bir erkek

¹⁵⁷ NOMER, s.170.

¹⁵⁸ SERÂHSÎ, *Mebûsât*, X, 78.

¹⁵⁹ GÜNEŞ, s. 87.

¹⁶⁰ NOMER, s. 89.

¹⁶¹ SERÂHSÎ, *Mebûsât*, X, 84; KÂSÂNÎ, VII, 110.

¹⁶² NOMER, s. 89.

ile evlenecek olursa İslâm devletinin vatandaşlığını kazanmış olur¹⁶³. Aynı şekilde İslâm ülkesine gelen gayrimüslim evli çiftten koca, İslâm devletinin vatandaşlığını kabul edecek olursa, ona tabi olarak eşi de İslâm vatandaşı sayılır¹⁶⁴.

Ayrıca İslam ülkesinde geçici statüde bulunan gayrimüslim bir erkeğin İslam ülkesi vatandaşı gayrimüslim bir kadınla evlenmesi kendisine vatandaşlık kazandırmaz. Çünkü erkek yerleşme konusunda kadına tabi değildir. Bu nedenle yapılan bu evlilik, erkeğin İslam ülkesinde kalma isteğine delalet etmez¹⁶⁵. Öte yandan bazı durumlarda evlenme, tek başına bir vatandaşlık hakkını kazandırmayabilir. Örneğin, İslâm ülkesinin vatandaşı olan bir Müslüman veya gayrimüslim vatandaş bir erkek ile evlenen yabancı ülke vatandaşı kadın, İslâm ülkesine gelmedikçe İslâm vatandaşı sayılmaz¹⁶⁶.

b4. Neseb ve Doğum

İslam ülkesi vatandaşlığı, iman ve zimmet anlaşması esasına dayanır¹⁶⁷. Müslüman anne ve babanın çocukları doğumdan itibaren ülke vatandaşı kabul edildiği gibi, gayrimüslim vatandaşların doğan çocukları da doğumdan sonra zimmet konusunda kendilerine tabi olur¹⁶⁸. Çünkü mümeyyiz olmayan çocuklar, vatandaşlık konusunda ailelerine tâbidir¹⁶⁹. Buna göre Müslüman ailenin çocuğu İslâm vatandaşı olarak kabul edildiği gibi gayrimüslim olan anne ve babanın, zimmet anlaşması ile İslâm ülkesinin vatandaşı olmaları halinde, çocukları da onlara tâbi olarak vatandaşlık statüsü kazanırlar¹⁷⁰.

Aynı şekilde gayrimüslim eşlerden babanın, tek başına Müslüman veya zimmet anlaşmasına taraf olması halinde de çocukları İslâm ülkesi vatandaşlığına geçmiş sayılır¹⁷¹. Bununla birlikte *Ebü Hanife*, *İman Şâfi* ve *Ahmet b. Hanbel'e* göre annenin tek başına Müslüman olması durumunda da çocuk, İslâm devleti vatandaşlığını kazanır. Ancak büluğ çağına erdikten sonra din konusunda kendi tercihini yapması yönünde herhangi bir engelleyici

¹⁶³ KÂSÂNÎ, VII, 110.

¹⁶⁴ HAMİDULLAH, *İslâm'da Devlet İdaresi*, s. 143.

¹⁶⁵ SERÂHSÎ, *Mebûsât*, X, 84.

¹⁶⁶ UDEH, I, 308.

¹⁶⁷ SERÂHSÎ, *Mebûsât*, X, 115.

¹⁶⁸ ZEYDAN, s.66

¹⁶⁹ SERÂHSÎ, *Mebûsât*, X, 115.

¹⁷⁰ ZEYDAN, s. 66.

¹⁷¹ SERÂHSÎ, *Mebûsât*, X, 115.

hüküm bulunmamaktadır. *İmam Malik* ise çocuğun, velayet konusunda babasına tâbi olduğu noktasından hareket ederek din konusunda da babaya tâbi olması gerektiği görüşündedir¹⁷².

b5. Toprak Esası

İslâm hukukunda, asıl itibarıyla “*toprak esası*” yoluyla vatandaşlığın kazanılması söz konusu değildir. Ancak, İslâm ülkesinde genellikle neseb bağı dikkate alınmaksızın şahıslara ülkeye bağlı olarak vatandaşlık verildiği bazı durumlar söz konusudur. Nitekim çocuk anne ve babası yanında olmaksızın İslam ülkesine getirildiğinde ülke ayrılığı sebebiyle anne ve babası arasında mevcut bulunan din bağı kesilir ve ülkeye tabi olarak Müslüman olduğuna hükmedilerek İslam ülkesi vatandaşı kabul edilir¹⁷³. Ayrıca İslam ülkesinde bulunmuş (lakit) ve nesebi bilinmeyen çocuklar, aksi sabit olmadıkça, İslâm ülkesi vatandaşı kabul edilir¹⁷⁴. Örneğin, Müslüman bir erkek, böyle bir çocuğun babası olduğunu iddia eder ve onun bu iddiasını geçersiz kılacak bir karine bulunmaz ise çocuk, Müslüman vatandaş sayılır¹⁷⁵. Ayrıca gayrimüslim vatandaş olan bir kişi, çocuğun kendisine ait olduğunu ileri sürer ve bunu ispat ederse, çocuk onun nesebine bağlı olarak gayrimüslim vatandaş statüsünde İslâm devletinin vatandaşlığını elde eder¹⁷⁶.

c. Vatandaşlığın Kaybı

Tabiiyet hukukunun en önemli kısımlarından vatandaşlığın kaybedilmesi hususunda İslâm hukuku, vatandaşlığın kazanılmasındaki yolu takip etmiştir. Buna göre, vatandaşlık bağını oluşturan esaslar ortadan kalktığında vatandaş olma durumu da kendiliğinden ortadan kalkar. Vatandaşlığın kaybında daha çok, kişilerin irâdesi belirleyici olur. Ancak kişi, bu irâdesini dilediği şekilde kullanamaz¹⁷⁷.

Bugün modern hukukta prensip olarak fert, istediği devletin vatandaşlığına geçme ve eski tâbiyetini terk hakkına sahip olmakla birlikte, bu durum devletin asıl menfaatlerini ihlâl yol açarsa, devlet buna engel olabilir. Bu sebeple devletler, tâbiyetin değiştirilmesini birtakım şartlara

¹⁷² İBN KUDÂME, VIII, 237.

¹⁷³ SERÂHSÎ, *Mebûsât*, X, 63.

¹⁷⁴ İBN KUDÂME, VIII, 237.

¹⁷⁵ SERÂHSÎ, *Mebûsât*, X, 211.

¹⁷⁶ SERÂHSÎ, *Mebûsât*, X, 216.

¹⁷⁷ KAYA, s. 347-348.

bağlamışlardır¹⁷⁸. Bu şartların oluşması halinde, vatandaşlarını tâbîyetten çıkarır¹⁷⁹. Ancak aşağıda açıklanacak olan sebepler ortaya çıkmadıkça, İslâm devleti tek taraflı kendi irâdesine dayanarak bir kimsenin vatandaşlığına son veremez. Bu nedenle, vatandaşlığın kaybına yol açan haller ile ancak vatandaşlık bağı ortadan kaldırılabılır.

c1. Müslümanlar Açısından

c1a. İrtidat

İslam ülkesi sınırları içinde ikamet eden Müslüman bir kişi devletin iradesinin önemi olmaksızın kesin bir şekilde o ülkenin vatandaşıdır. Ancak Müslüman bir kişinin İslam ülkesi vatandaşlığından çıkartılması irtidat ederek¹⁸⁰ darulharbe iltihak etmesine bağlıdır. Bu nedenle Müslüman olup, İslâm devletinin vatandaşı iken, din değiştirerek başka bir dini seçen kişi, İslâm vatandaşlığını kaybeder; çünkü bir Müslümanı İslâm ülkesinin vatandaşı kılan bağ, İslâm inancıdır. İslâm'dan dönen bu kişi, kendisini İslâm devleti'ne bağlayan bağı kesmiş olur¹⁸¹. Öte yandan dinden dönmenin vatandaşlığın kaybına yol açması, sadece irtidat eden kişi için söz konusudur. Bu nedenle, evli olan eşlerden birinin dinden dönmesi, eşinin veya çocuklarının İslâm ülkesini terketmedikleri sürece İslâm devletinin vatandaşlığını kaybetmesine neden olmaz¹⁸².

c1b. İslâm Toprağını Terketme

İslâm ülkesini terk ederek Müslüman olmayan ülkeye iltihak eden bir Müslüman, İslâm devleti ile daha önceden var olan siyasî ve hukukî bağı koparmış olmakta, dolayısıyla İslâm devletinin vatandaşlığını kaybetmiş bulunmaktadır. Bu nedenle Müslüman vatandaşın dârulharbe iltihakı, vatandaşlık kaybına yol açan bir sebep teşkil etmektedir¹⁸³. Zira bir Müslümanın, çalışmak ve ticaret yapmak gibi meşru bir sebep olmadan ve izinsiz olarak, İslâm ülkesini terketmesi söz konusu değildir. Eğer buna rağmen çıkmış ise, İslâm devleti ve toplumu ile mevcut olan dinî, siyasî ve hukukî bağlarını kabul etmiyor şeklinde değerlendirilmektedir¹⁸⁴.

¹⁷⁸ SEVİĞ, s. 109.

¹⁷⁹ BERKİ, I, 25.

¹⁸⁰ İslâm Hukuku literatüründe; Müslüman iken dininden dönen ve İslâm'dan çıkan kimse için "mürted" tabiri kullanılmıştır. Bkz. MERGİNÂNÎ, II, 458.

¹⁸¹ İBN KUDÂME, IX, 9.

¹⁸² SERÂHSÎ, *Mabsût*, X, 120-122; KÂSÂNÎ, VII, 139.

¹⁸³ ZEYDAN, s. 61; UDEH, I, 308.

¹⁸⁴ SERÂHSÎ, *Mabsût*, X, 103.

c1c. Evlenme

İslâm hukukunda, “*Kadın, kocasına tâbidir*” prensibi gereği, yabancı bir ülkenin vatandaşı olan bir erkekle evlenen kadın, İslâm devleti vatandaşlığını kaybeder¹⁸⁵. Çünkü Müslüman kadının, gayrimüslim bir erkekle evlenmesinin farkı gerekçesiyle-uygun görülmemiştir¹⁸⁶. Bununla birlikte Müslüman bir kadın, gayrimüslim bir vatandaşla- din engeline rağmen- evlenmesi halinde bu evlilik geçersiz kabul edilmesine rağmen vatandaşlık hakkını kaybetmesine neden olmaz.

c2. Gayrimüslim Vatandaşlar Açısından

c2a.Zimmet Anlaşmasına Aykırı Davranma

Müslüman olmadığı halde İslâm ülkesine yerleşmeyi isteyen ve İslâm ahkâmına tâbi olmayı kabul edenleri İslâm devleti’ne bağlayan bağ, “*zimmet anlaşması*”dır. Bu sözleşmenin feshini gerektirecek sebepler, aynı zamanda vatandaşlığın kaybına da yol açar. İslâm hukukçuları arasında farklı görüşler olmakla birlikte bu sebepler; cizye vermemek, devletin kanun ve düzenine karşı gelmek, devletin aleyhinde casusluk yapmak, Müslüman kadınla zina etmek, Müslümanların dinden dönmesine sebep olacak aleyhte propaganda yapmak şeklinde özetlenebilir¹⁸⁷.

c2b.Yabancı Ülkeye İltihak Etme

Zimmet anlaşması ile İslâm ülkesinde sürekli oturma izni alan bir gayrimüslim vatandaşın, darulislami terk ederek- yerleşmek amacıyla- darulharbe iltihak etmesi durumunda zimmet anlaşması sona erer ve vatandaşlık hakkını kaybeder¹⁸⁸. Çünkü bu davranışı ile gayrimüslim vatandaş, İslâm devleti ile olan anlaşmasını tek taraflı olarak feshetmiş sayılmaktadır. Ancak darulharbe geçici olarak girmek zimmet anlaşmasına herhangi bir zarar vermez¹⁸⁹.

c2c.Evlenme

Evlenme, İslam hukukunda vatandaşlığı ortadan kaldıran nedenlerden biri olarak değerlendirilmektedir. İslâm hukukunda, “*Kadın, kocasına*

¹⁸⁵ HAMİDULLAH, *İslâm’da Devlet İdaresi*, s. 143.

¹⁸⁶ BAKARA, 2/221; MÜMTEHİNE, 60/10.

¹⁸⁷ SERÂHSÎ, *Mebûsât*, X, 85.

¹⁸⁸ KÂSÂNÎ, VII, 113; İBN KUDÂME, IX, 245.

¹⁸⁹ KÂSÂNÎ, VII, 109.

tâbidir” prensibi gereği¹⁹⁰İslâm devletinin gayrimüslim vatandaşı olan bir kadın, yabancı bir ülkenin vatandaşlığındaki bir erkekle evlenmesi halinde vatandaşlık hakkını kaybeder¹⁹¹. Bu durumda erkeğin kadına bağlı olarak İslam ülkesi vatandaşı sayılması söz konusu değildir.

SONUÇ

Bir kişinin belirli bir devlete aidiyetini ifade eden vatandaşlık, ilk çağlardan itibaren toplumların meşgul oldukları ve günümüzde de aktüalitesini devam ettiren konulardan biridir. Vatandaşlık kavramı, devlet kadar eski bir kavram olmakla birlikte modern devlet anlayışıyla kavramsal nitelikte belirginlik kazanmış ve belirli bir tarihi gelişim sürecinden geçerek bugünkü halini almıştır. Nitekim ilk çağlarda vatandaşlık vasfı, genellikle doğum yolu ile babadan çocuğa intikal etmiş ve bu toplumlarda “*kan esası*”na dayalı bir vatandaşlık anlayışı egemen olmuştur. Bu anlayış, uzun bir süre sonra yerini “*toprak esası*”na bırakmış ve daha sonraki dönemlerde ise “*toprak esası*” temelindeki vatandaşlık algısı gelişmiş ve ikâmet dışında doğum olgusuna yer vererek kişiye, ülkesinde doğduğu devletin vatandaşı olmasının yolunu açmıştır. Bu nedenle de “*toprak esası*” ikili bir yön kazanmıştır. Tarihî gelişim sürecini bu şekilde sürdüren vatandaşlık kavramı, Orta çağda feodalite felsefesine uygun olarak toprağa bağlılığın bir ifadesi şeklinde ortaya çıkmış ve daha önceki dönemde “*kan esası*”na göre kazanılan vatandaşlık, mutlak denilebilecek bir şekilde “*toprak esası*”na bağlanmıştır. Bu durum, modern zamanlara kadar da devam etmiştir.

Bu tarihi süreç içerisinde vatandaşlık tarifi, yapanın bu mefhumu vermek istediği manaya uygun bir şekilde yapılagelmiştir. Onun için vatandaşlık, bazen bir aileye, bazen bir dine, bazen bir ırka ve zamanla bir krala bağlılık şeklinde ifade edilmiştir. Günümüzde vatandaşlığı ifade eden tabirler arasında farklar görülmesine rağmen bu farklar, terminolojik bir öneme sahip olup, hepsi içerik bakımından modern vatandaşlık hukuku anlayışında bir devlete aidiyetini ifade etmektedir.

İslâm hukuku literatüründe her ne kadar günümüzde kullanılan kavram ve mahiyette *vatandaşlık*” tâbiri bulunmuyor ise de bu kavram İslâm hukukçuları tarafından tanınmaktadır. Nitekim İslâm hukukunda devlete, siyasî ve hukukî olarak bağlı bulunan insanları ifade için ilk dönemlerde “*ehludâri'l-İslâm*” veya “*ehludârinâ*” yani “*İslâm ülkesi vatandaşı*” şeklinde daha sonraki

¹⁹⁰ HAMİDULLAH, *İslâm'da Devlet İdaresi*, s. 143.

¹⁹¹ KÂSÂNÎ, VII, 110.

dönem kaynaklarda ise İslâm devletinin vatandaşlığını ifade etmek için “*tabiyyet*” veya “*cinsiyye*” kavramı kullanılmıştır. Ayrıca İslâm hukukunda siyasî ve hukukî yönden devlete bağlı bulunan şahıslar ile yani vatandaşlar ile yabancıları göstermek üzere gayrimüslim vatandaşlar, zimmet anlaşmasının tarafı anlamında “*ehlü’z-zimme*”, İslâm devletinin vatandaşı olmayan ve İslâm ülkesinde anlaşmalı olarak bulunmayan yabancılar da “*ehludâri’l-harb*” gibi terimlerle ifade edilmiştir. İslâm hukuku, din kaynaklı bir hukuk sistemi olması münasebetiyle inanç birliğini esas alarak Müslümanları bir tek ümmet kabul etmektedir. Bunun neticesinde Müslümanlar, İslâm inancını benimsemiş olmaları yönüyle, İslâm ümmetinin bir üyesi oldukları gibi, aynı zamanda İslâm devletinin de vatandaşı sayılırlar. Dolayısıyla onların, İslâm toplumuna ümmet ve İslam devletine vatandaşlık bağlarının hukukî temelini, müşterek ülke, dil, renk veya doğum değil, “*İslâm inancı*” oluşturur. Gayrimüslimlerin ise vatandaşlığının hukukî temelini “*zimmet anlaşması*” oluşturmaktadır.

İslâm hukukundaki dinî temele dayalı bu vatandaşlık anlayışı, Osmanlı Devleti’nin son devirlerine kadar devam etmiş ve bu dönemde batıdaki gelişmelere paralel olarak, dil ve ırk bakımından farklı olan Müslüman gruplarda milliyet hissini ve millet-devlet fikrinin ortaya çıkması sonucunda dinî düşünceden sıyrılmış modern vatandaşlık anlayışına dayanan Tâbiyyeti Osmaniye Kanunnâmesi neşredilmiştir. Böylece Avrupa hukuklarının vatandaşlık alanında benimsedikleri genel prensiplere uygun vatandaşlık anlayışı esas alınmıştır. Bu kanunnâme, İslâm dünyasındaki ilk vatandaşlık düzenlemesi olarak kabul edilmiş ve sonraki dönemlerde hazırlanan vatandaşlık kanunları için ilham kaynağı olmuştur. Günümüzde devlete siyasî ve hukukî yönden aidiyeti vatandaşlık anlayışı için esas alan Türk Vatandaşlık Hukuku’nda vatandaşlık, bireyin doğumla elde ettiği, kan ve toprak esasına dayanan “*aslî vatandaşlık*” ve kişinin sonradan değişik yollarla elde ettiği vatandaşlığı ifade eden “*müktesep vatandaşlık*” olmak üzere iki kısım halinde kazanılmakta; yetkili makam kararı ve seçme hakkı kullanılarak da kaybedilmektedir. Halbuki İslâm hukukunun din eksenli bir hukuk olmasının doğal bir sonucu olarak, vatandaşlığı kazanma ve kaybetme durumları da buna bağlı olarak Müslümanlar ve gayrimüslimler için ayrı ayrı düzenlenmiştir.

Kaynakça

- AKTAN, Hamza, *Mukayeseli İslâm Miras Hukuku*, b.1, İşaret Yayınları, İstanbul, 1991.
- ALTUĞ, Yılmaz, *Devletler Hususî Hukuku*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1973.
- ANA BRİTANİCA GENEL KÜLTÜR ANSİKLOPEDİSİ, I-XX, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, 1980.
- ARMAĞAN, Servet, *İslâm Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, b.2, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1992.
- ARSAVA, Ayşe Füsün, *Azınlık Kavramı ve Azınlık Haklarının(Uluslararası Belgeler ve Özellikle Medenî ve Siyasî Haklar Sözleşmesinin 27. Maddesi Işığında) İncelenmesi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1993.
- ATAÖV, Türkkiye, *Azınlıklar Üstüne Bazı Düşünceler*, A.Ü.S.B.F.D.,c.XLII, no:1-4(Ocak-Aralık), Ankara, 1987, 49-66.
- AYBAY, Rona, *Vatandaşlık Hukuku*, b.5, İstanbul, 2003.
- BERKİ, Osman Fazıl, *Devletler Hususî Hukuku Tabiiyet ve Yabancılar Hukuku*, b.7, Güzel Sanatlar Matbaası, Ankara, 1970.
- BİLGE, Necip, *Hukuk Başlangıcı*, b.18, Turhan Kitabevi, Ankara, 2004.
- BOZKURT, Gülnihal, *İslâm Hukukunda Zimmîlerin Hukukî Statüleri*, Prof. Dr. Kudret Ayiter Armağanı, D.E.Ü.H.F.D., c. III, no: 1-4, Ankara, 1987, s. 115-155.
- BÜYÜK LAROUSSE SÖZLÜK VE ANSİKLOPEDİSİ, I-XXIV, Milliyet Gazetecilik A.Ş. İstanbul, 1986.
- CİN, Halil-AKGÜNDÜZ Ahmed, *Türk Hukuk Tarihi*, I-II, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996.
- ERDEM, B. Bahadır, *Türk Vatandaşlık Hukuku*, b.2, Beta Yayınları, İstanbul, 2011.
- FATTAL, Antoine, *Le StatutLegaldesnon- Musulmans en Paysd'İslam*, Imprimerie Catholique, Beyrut, 1958.
- FİŞEK, Hicri, *Türk Vatandaşlık Hukuku*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi

Yayımları, Ankara, 1959.

--- *İsviçre Tabiiyetinin İktisabı ve Kaybı Hakkında Federal Kanun*, A.Ü.H.F.D., X, sy. 1-4, 1953, s. 755-769.

GANNUŞI, Raşid, *İslâm Toplumunda Vatandaşlık Hakları*, çev: Abdulmecit Can, Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 1996.

GÖĞER, Erdoğan, *Türk Tâbiyet Hukuku*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1972.

GÜNEŞ, Ahmet, *Hoşgörünün Hukukî Temelî*, Yeni Akademi Yayınları, İstanbul, 2006.

HAMİDULLAH, Muhammed, *İslâm'da Devleti İdaresi*, çev. Hamdi Aktaş, Beyan Yayınları, İstanbul, 1998.

---*Devletler Hukukunun Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle*”,*İslâm'ın Hukuk İlmine Yardımları*, (Makaleler Külliyyatı), Der: Salih Tuğ, Milliyetçiler Derneği Neşriyatı, İstanbul, 1962.

---*İslâm'da Devletler Özel Hukuku*”, *İslâm Hukuku Etüdleri*, çev. Ali Kuşçu, Bir Yayıncılık, İstanbul, 1984.

--- “*Hız. Peygamber Gayr-i Müslimlere Nasıl Davrandı?*” *İslâm Anayasa Hukuku*, çev. Subhi Seyf, Beyan Yayınları, İstanbul, 1995.

HASAN SIRRI, *Hususî Hukukîye-î Düvel*, İstanbul, 1326.

İBN ÂBİDÎN, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdullazîz, *Reddu'l-Muhtârale'd-Durri'l-Muhtâr*, I-V, Dârulhyâi't -Turasi'l-Arabî, Beyrut, ty.

İBN HİŞÂM, Ebû Muhammed Abdulmelik el-Muafirî, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, I-IV, Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kahire, 1355/1936.

İBN KUDÂME, Muvaffakuddîn Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed, *el-Muğni ala Muhtasari'l-Hirakî*, I-X, Mektebetü'l-Ficâleti'l-Cedîde, Mısır, 1389/1969.

KARADENİZ, Özcan-ÇELEBİCAN, *Roma Hukuku*, b.3, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1986.

KARAMAN, Hayreddin, *Mukâyeseli İslâm Hukuku*, I-III, Nesil Yayınları, İstanbul, 1991.

KÂSÂNÎ, Alâuddin EbûBekr b. Mes'ud, *Bedâiu's-Sanâi fi Tertibi's-Şerâyi*,

- I-VII, Beyrut, 1394/1974.
- KAYA, Ali, *İslâm Hukukuna Göre Vatandaşlığın Temel Esasları*, U.Ü.İ.F.D. c. VII, sy: 7, Bursa, 1998, s.338-351.
- KOSCHAKER, Paul, *Modern Hususî, Hukuka Giriş Olarak Roma Hususî Hukukunun Ana Hatları*, Thk. Kudret Ayiter, Sevinç Matbaası, Ankara, 1975.
- KÖSE, Murtaza, *İslam Hukuku Açısından Hükmî Şahsiyet*, Yeni Akademi Yayınları, İstanbul, 2008.
- MARDİN, Ebûl'ula, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1996.
- MERAY, Seha Lütfi, *Devletler Hukukuna Giriş*, I-II, 2. Baskı, Ankara Üniversitesi Basımevi Ankara, 1968.
- MERGİNÂNÎ, Burhânuddîn Ebû'l-Hasen Ali b. Ebî Bekr b. Abdilcelil, *el-Hidâye Şerhu'l-II, Bidâyeti'l-Mubtedî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye*, Beyrut, 1410/1990.
- MEYDAN LAROUSSE BÜYÜK LÜGÂT VE ANSİKLOPEDİ, I-XII, Meydan Yayınevi, İstanbul, 1971.
- MÜSLİM, el-İmâmEbu'l-Huseyn b. el-Haccâc, *Sahihu'l-Müslim*, I-V, Thk. Muhammed Fuat Abdalbaki, Dâru'l-İhya'il-Kütübi'lArabîyye, 1375/1956.
- NOMER, Ergin, *Türk Vatandaşlık Hukuku*, b. 18. Filiz Kitabevi, İstanbul, 2010.
- OVACIK, Mustafa, *Hukuk Sözlüğü (Türkçe-İngilizce)*, Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü, b.4, Sözkese Matbaacılık, Ankara, 1999.
- ÖZEL, Ahmet, *İslâm Hukukunda Ülke Kavramı*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998.
- SERÂHSÎ, Şemsu'l-Eimme EbûBekr Muhammed b. Ebî Sehl, *el-Mebsût*, I-XXX, Mısır, 1324.
- Şerhu's-Siyeri'l-Kebîr*, Thk. Selâhuddîn el-Müneccid, I-V, Matbaatu Şerketi'l-İ'lânati's-Şarkîyye, by. 1971.
- SEVİĞ, Muammer Raşit-SEVİĞ, Vedat Raşit, *Devletler Hususî Hukuku*,

İstanbul 1962.

TİRMİZÎ, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Serve, *es-Sünen*, I-V,Thk. İbrahim Atve'vez,Beyrut, ty.

TUĞ, Salih, *İslâm Ülkelerinde Anayasa Hareketleri*, İrfan Yayınevi, İstanbul, 1969.

TURNAGİL, Ahmed Raşid, *İslâmiyet ve Milletler Hukuku*, Sebil Yayınevi, İstanbul, 1972.

TÜRCAN, Talip, *Devletin Egemenlik Unsuru ve Egemenlikten Kaynaklanan Yetkileri*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2001.

UDEH, Abdulkadir (v.1954), *et-Teşriu 'l-Cinai 'l-İslâmî*, I-II, Beyrut, ty.

ULUOCAK, Nihal, *Türk Vatandaşlık Hukuku*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1984.

UNAT, İlhan, *Türk Vatandaşlık Hukuku (Metinler-Mahkeme Kararları)*,Sevinç Matbaası, Ankara, 1966.

ÜÇOK, Coşkun-Mumcu, Ahmet-Bozkurt, Gülnihal, *Türk Hukuk Tarihi*, Savaş Yayınevi, Ankara, 1999, s. 289.

YÖRÜK, Abdülhak Kemal, *Devletler Hususî Hukuku*, I-II, İstanbul, 1938.

ZEYDAN, Abdülkerim, *Ahkâmu 'z-Zimmiyyînve 'lMüste'minîn fi Dâri 'l-İslâm*, Bağdat, 1382/1963.

ZUHAYLÎ, *Âsâru 'l-Harb fi 'l-Fıkhi 'l-İslamî*, Dâru'l-Dımeşk, 1965.